

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ КОМПЕНСАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Досліджено критерії визначення розміру компенсації моральної шкоди. Виділено дві групи критеріїв: 1) об'єктивні (характер правопорушення, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення їх реалізації та ін.); 2) суб'єктивні (фізичні та душевні страждання фізичної особи, сутність позовної вимоги, вина потерпілої особи та ін.). Зроблено висновок, що вимоги справедливості, добросовісності і розумності є загальними засадами цивільного законодавства, якими повинен керуватися суд при розгляді конкретного випадку із завдання моральної шкоди, а не критеріями визначення розміру компенсації.

Ключові слова: моральна шкоди, критерії компенсації, фізичні страждання, душевні страждання, характер правопорушення.

Майстер І. П. Критерии определения размера компенсации морального вреда.

Исследованы критерии определения размера компенсации морального вреда. Выделены две группы критериев: 1) объективные (характер правонарушения, ухудшение способностей потерпевшего или лишения их реализации и др.) 2) субъективные (физические и душевные страдания физического лица, сущность искового требования, вина потерпевшего и др.). Сделан вывод, что требования справедливости, добросовестности и разумности являются общими принципами гражданского законодательства, которыми должен руководствоваться суд при рассмотрении конкретного случая причинения морального ущерба, а не являются критериями определения размера компенсации.

Ключевые слова: моральный вред, критерии компенсации, физические страдания, душевные страдания, характер правонарушения.

Master I. Criteria for Determining the Amount of Compensation for Moral Damage.

The article researches criteria estimate the size of non-pecuniary damage. It is selected two groups of criteria estimate the size of non-pecuniary damage: 1) objective related to human activities in the outside world, so they charged nature of the offense, the deterioration of skills or depriving the victim of implementation and other objective factors; 2) subjective attributable to willful and conscious factor that leads to human activities in the outside world, i.e., physical and emotional suffering of an individual, the nature of the claim, blame the victim, and other factors. It proves that the legal requirements of reasonableness and fairness should not be considered as criteria, as well as general principles (principles) on which the court shall determine the amount of compensation for moral damage.

Keywords: moral damage compensation criteria, physical pain, mental suffering, the nature of the offense.

Проблеми компенсації моральної шкоди, завданої особистим немайновим правам фізичної особи мають важливе значення, оскільки їх вирішення забезпечить ефективний захист порушених прав та інтересів потерпілих осіб. В умовах ринкової економіки та законодавчого закріплення права фізичних осіб на компенсацію моральної шкоди у разі її завдання особистим немайновим правам і благам, залишається невирішеним питання про критерії визначення розміру такої компенсації. Його актуальність зумовлена тим, що визначення розміру компенсації моральної шкоди законодавець відносить до компетенції суду. Як зазначав С. А. Беляцкін, вільний розсуд суду є складовою, невіддільною частиною інституту моральної шкоди [1, с. 8]. Тобто специфіка компенсації моральної шкоди полягає у тому, що суд призначає конкретний розмір моральної шкоди на підставі своєї суб'єктивної позиції. Це зумовлено тією обставиною, що законодавець не встановлює мінімального та максимального розміру моральної шкоди, а також чітких критеріїв для його визначення. Така ситуація породжує відсутність однозначної позиції судів щодо вирішення цього питання та труднощі у кількісній оцінці розміру моральної шкоди.

У цивільному праві проблеми компенсації моральної шкоди досліджували у своїх працях С. А. Беляцкій, О. В. Гришук, І. М. Забара, О. М. Ердєлевський, М. М. Малєїна, М. С. Малєїн, Т. В. Ліснїча, О. В. Крикун, Л. О. Корчевна, Н. В. Павловська, В. П. Палюк, В. Д. Примак, Р. О. Стефанчук, В. Д. Чернадчук, М. Я. Шиминова, С. І. Шимон та ін. Водночас, незважаючи на таку наукову популярність, інститут компенсації моральної шкоди все ще залишається недостатньо вивченим, особливо це стосується визначенню критеріїв компенсації моральної шкоди. Наукові дослідження стосуються аналізу цивільного законодавства першого десятиліття часів незалежності

України, коли дефініція «моральна шкода» була новою для нашої правової системи, або компенсації моральної шкоди, завданої окремим цивільним правам.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що питання комплексного дослідження критеріїв визначення компенсації моральної шкоди є актуальним, що зумовлює доцільність її розгляду на рівні наукової статті.

Було б невірно стверджувати, що у цивільному законодавстві відсутні будь-які критерії визначення розміру моральної шкоди. У ч. 3 ст. 23 ЦК України закріплено загальні критерії, які суд зобов'язаний враховувати при визначенні грошового відшкодування моральної шкоди, такі як: характер правопорушення; глибина фізичних та душевних страждань; погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації; ступінь вини особи, яка зазнала моральної шкоди; інші обставини, які мають істотне значення; вимоги розумності і справедливості.

У зазначеному підході законодавець фактично відобразив, закріплені у постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» критерії, які має враховувати суд при визначенні розміру моральної шкоди (загальні і спеціальні, передбачені у п. 9 постанови, та випадки зменшення і збільшення розміру, закріплені у п. 10 постанови).

В юридичній літературі відсутній єдиний підхід до виділення критеріїв для визначення розміру компенсації моральної шкоди.

На думку М. С. Малєїна, по кожній справі слід враховувати такі критерії: суспільну оцінку порушеного права, ступінь вини правопорушника, тяжкість наслідків правопорушення, життєві умови потерпілого (службові, сімейні, побутові, матеріальні, стан здоров'я, вік тощо), сферу поширення неправдивих відомостей (у масовому виданні чи у вузькому колі), тяжкість тілесних ушкоджень, ступінь спорідненості померлого і позивача, матеріальне становище сторін тощо [2, с. 35].

Безумовно науковець має рацію у висновку про критерії, які слід враховувати суду при розгляді кожної справи. Водночас визнати такі критерії в якості єдиних (загальних) для будь-якої справи не можна. Наприклад, врахування тяжкості тілесних ушкоджень буде мати значення лише у випадках завдання моральної шкоди у зв'язку з ушкодженням здоров'я, а ступінь родства померлого і позивача – завданням смерті потерпілого.

Крім того, спірним є критерій про обов'язковість врахування ступеня вини правопорушника при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди. На нашу думку, вина завдавача шкоди у цивільному праві становить умову цивільно-правової відповідальності, а не її критерій визначення розміру відшкодування. Як зазначав О. С. Іоффе, для притягнення до відповідальності вимагається вина, але за її наявності обсяг відповідальності залежить не від ступеня вини, а від розміру збитків [3, с. 132]. Лише у передбачених законом випадках розмір моральної шкоди буде визначатися залежно від ступеня вини завдавача шкоди. Зокрема до таких випадків Пленум Верховного Суду України відніс: завдання моральної шкоди вчиненням діянь декількох осіб, наявність вини потерпілого, за позовами органів державної влади, місцевого самоврядування, офіційних осіб чи посадових осіб до засобів масової інформації (п. п. 10, 11 постанови № 4). Тому більш правильно було б вказати на вину потерпілого та її ступінь, що завжди впливають на розмір відшкодування як майнової, так і моральної шкоди. Поведінка потерпілого у ряді випадків, як слушно наголошував Г. К. Матвєєв, є одним із причинних факторів виникнення шкоди, оцінюється і враховується при розгляді питання про відповідальність за заподіяну шкоду [4, с. 62]. Пояснює необхідність вказувати на вину потерпілого Б. Б. Черепакін тим, що це є умовне визначення для позначення нерозумної, недоцільної, шкідливої для самого суб'єкта поведінки [5, с. 92]. Разом з тим, лише за наявності вини потерпілого суд зобов'язаний врахувати ступінь вини завдавача шкоди (ст. ст. 1188, 1193 ЦК України). Цей випадок відомий у юридичній літературі як «змішана вина» [6, с. 546–547], «змішана відповідальність» [7, с. 721], хоча серед деяких науковців викликає заперечення доцільність застосування цих термінів, оскільки у такому випадку мова йде про зменшення розміру відшкодування [8, с. 163].

Запропонувала закріпити на законодавчому рівні систему єдиних критеріїв оцінки завданої особі моральної шкоди С. І. Шимон, до яких віднесла наступні: суб'єктивну оцінку потерпілого; суть позовних вимог; характер моральних страждань; глибину моральних страждань; тяжкість ушкодження здоров'я; істотність вимушених змін у житті потерпілого; тривалість негативних наслідків; час подання позову; форму вини особи, яка завдала шкоду; вину потерпілої особи; суспільну оцінку фактичних обставин завдання шкоди; регіон поширення відомостей про події, що сталися; характер стосунків; майновий стан особи, яка завдала шкоду [9, с. 111].

У цілому підтримуючи науковця у віднесенні зазначених критеріїв оцінки моральної шкоди до єдиних критеріїв, однак знову ж викликає заперечення доцільність включення до неї форми вини особи, яка завдала шкоду.

В. Д. Примак також виділяє групу чинників, що характеризують ступінь порушення основних моральних цінностей суспільства крізь призму засад справедливості, розумності й добросовісності, як: а) суспільна значимість особистого немайнового блага, яке стало об'єктом протиправного посягання, та істотність завданих потерпілому втрат; б) ознаки об'єктивної і суб'єктивної сторони поведінки правопорушника; в) індивідуальні особливості потерпілого, які мав усвідомлювати правопорушник або врахування яких має виняткове значення для утвердження в суспільстві ідеалу справедливості; г) юридична або фактична нерівність становища сторін, підвищена вразливість однієї із них або посідання певною стороною особливого правового статусу, що визначає відмінні від звичайних межі правомірного втручання у особисту немайнову сферу потерпілого; д) добровільне вжиття правопорушником або іншою особою, яка відповідає за завдану шкоду, розумних заходів, спрямованих на усунення чи істотне ослаблення вияву негативних наслідків учиненого правопорушення; е) загальні критерії коригування розміру деліктної відповідальності, до яких належать зустрічна вина потерпілого у виникненні або збільшенні обсягу завданої шкоди, а також врахування майнового стану боржника – фізичної особи [10, с. 394–395].

На нашу думку, виділені науковцем критерії оцінки моральної шкоди за своїм змістом відображають вже раніше наведені критерії. Водночас В. Д. Примак слушно звертає увагу на те, що при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди слід враховувати добровільне вжиття правопорушником або іншою особою, яка відповідає за завдану шкоду, розумних заходів, спрямованих на усунення чи істотне ослаблення вияву негативних наслідків учиненого правопорушення. Саме такий критерій є поширений у судовій практиці при розгляді справ про відшкодування моральної шкоди.

Разом з тим спірним є виділення науковцем серед критеріїв розміру належної потерпілому компенсації моральної шкоди такого чинника, як «юридична або фактична нерівність становища сторін, підвищена вразливість однієї із них або посідання певною стороною особливого правового статусу, що визначає відмінні від звичайних межі правомірного втручання у особисту немайнову сферу потерпілого». По-перше, така позиція суперечить загальним засадам правового регулювання цивільних відносин, що засновані на юридичній рівності їх учасників (ч. 1 ст. 1 ЦК України). Тобто учасники цивільних правовідносин стосовно одне одного виступають як юридично рівні суб'єкти, не підпорядковані одне одному, і самостійні в організаційній та майновій сферах [11, с. 8]. Як зазначає Р. Б. Сивий, юридична рівність – це передбачена законодавством загальна здатність суб'єктів однаковою (рівною) мірою володіти певними юридичними правами й обов'язками у правовідносинах між ними [12, с. 109–110]. По-друге, якщо на практиці врахувати цей критерій, то це буде означати, що розмір відшкодування моральної шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади повинен бути більшим ніж у разі завдання шкоди фізичною особою без владних повноважень. Однак це може призвести до винесення несправедливого рішення, так як правопорушення можуть бути суспільно небезпечними, суспільно шкідливими, як і різними за тяжкістю. Якщо виходити із зазначеної позиції науковця, то слід було б віднести до критеріїв оцінки моральної шкоди також вид дієздатності фізичної особи – правопорушника: якщо суб'єктом завдання шкоди виступає малолітній, то розмір відшкодування буде меншим ніж за шкоду, завдану неповнолітнім, та відповідно застосувати такий підхід до випадків завдання шкоди фізичною особою, яка обмежена у цивільній дієздатності чи визнана недієздатною тощо. Крім того, відповідно до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 1 ЦК України).

Такими є основні теоретичні та практичні тенденції щодо визначення розміру компенсації моральної шкоди.

На нашу думку найбільш доцільно було б виділити дві групи критеріїв оцінки розміру моральної шкоди:

1) об'єктивні, пов'язані із діяльністю людини у зовнішньому світі, тому до них віднесено характер правопорушення, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення їх реалізації та інші об'єктивні чинники;

2) суб'єктивні, які відносяться до вольового і свідомого фактору, який зумовлює діяльність людини у зовнішньому світі, тобто фізичні та душевні страждання фізичної особи, сутність позовної вимоги, вина потерпілої особи та інші чинники.

Водночас законодавчі вимоги розумності і справедливості слід розглядати не в якості критеріїв, а як загальні засади (принципи) на підставі яких суд зобов'язаний визначати розмір компенсації моральної шкоди.

Розглянемо більш детально зазначені критерії визначення розміру моральної шкоди у разі її завдання особистим немайновим правам фізичних осіб.

Характер правопорушення розкривається через кваліфікацію самого правопорушення, тобто це кримінальний злочин, адміністративний проступок, дисциплінарний проступок, цивільне правопорушення, матеріальне правопорушення. При цьому на характер правопорушення впливає його ступінь. Так, якщо завдання моральної шкоди пов'язано із скоєнням злочину, то характер правопорушення залежить від його тяжкості (злочин невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкий чи особливо тяжкий), а також від стадій злочину (закінчений чи незакінчений злочин). Відповідно розмір відшкодування моральної шкоди, завданої злочинним діянням буде більший ніж за шкоду, завдану адміністративним проступком.

Як слушно зазначає Ю. Моторний, що негативні емоції, породжені діями злочинця, впливають як безпосередньо на потерпілого, так і на його близьких та рідних. Все те, як правило, триває місяцями і навіть роками. Саме тому такі моральні страждання, спричинені злочинами проти особи, є найбільш глибокими, вони найістотніше впливають на подальшу поведінку і навіть долю людини. Тож при скоєнні злочину еквівалент завданої шкоди повинен бути значно більшим, ніж зараз, та більшим за шкоду, завдану під час цивільно-правових, адміністративних та інших відносин [13].

Погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації. Особливість компенсації моральної шкоди, завданої порушенням особистих немайнових прав фізичної особи полягає у тому, що внаслідок таких правопорушень частими є випадки погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливостей їх реалізації.

При цьому слід розмежовувати два види таких правових наслідків:

1) погіршення здатності до виконання певної роботи, виконання якої потребує певної кваліфікації чи професійних навичок або позбавлення його можливості їх реалізації. Наприклад, у випадку, коли бухгалтер втратив зір, то вважається, що ступінь втрати його професійної працездатності є доволі великим;

2) погіршення здібностей потерпілого, що забезпечують його природне існування або позбавлення його можливості їх реалізації. У цьому випадку мова йде про втрату фізичною особою загальної працездатності. Наприклад, коли бухгалтер втратив ногу, то ступінь втрати ним професійної працездатності відсутній, а має місце лише втрата загальної працездатності, хоча ступінь такої втрати високий.

При цьому на розмір відшкодування моральної шкоди буде впливати ступінь втрати професійної працездатності, а за її відсутності – загальної працездатності, що встановлюються у відсотках медико-соціальною експертною комісією. Суди також зобов'язані брати до уваги ступінь такої втрати працездатності – стійкий чи тимчасовий. Доказами тимчасової втрати працездатності є лікарняний листок, що видається лікувальним закладом. Стійка втрата працездатності встановлюється висновком медико-соціальною експертною комісією.

Таким чином, розмір компенсації моральної шкоди буде більшим у разі втрати професійної працездатності у порівнянні з втратою загальної працездатності, а також у разі стійкої втрати працездатності ніж тимчасової.

Глибина фізичних та душевних страждань. Глибина фізичних страждань залежить від фізичного болю, якого зазнає людина внаслідок протиправних діянь правопорушника. Біологічне, фізіологічне значення болю полягає в тому, що він сигналізує про наявності шкідливого чинника, про необхідність його усунення або зниження дії. Поява болю, як правило, супроводжується пригніченням настрою, нерідко почуттям тривоги, страху. Зокрема фізичні страждання можуть виявлятися через безсоння, незручності внаслідок завданої травми, що спричинила втрату руки, ноги, ока тощо.

Глибина душевних страждань залежить від особистого немайнового права, що було порушено вчиненням делікту. Зокрема, душевні страждання внаслідок ушкодження здоров'я фізичної особи можуть полягати у відчутті неповноцінності, сорому, страху, безпорадності, приниженні; у хвилюваннях внаслідок дискомфорту стану, незадоволення від позбавлення певних життєвих зв'язків, можливості нормально переміщуватися, бачити, чути, повноцінно сприймати оточуючий світ, займатися своєю професійною діяльністю тощо [14, с. 125]. Водночас душевні страждання залежать від індивідуальних особливостей людини, а саме від її емоційності та особливостей психіки (уразливість, довірливість, рівень самооцінки, фізичний розвиток, стать, вік тощо). Як слушно зазначає Т. А. Фадеєва, одна людина легко уразлива і болоче переживає протиправне вторгнення іншої особи до сфери своїх нематеріальних

і матеріальних прав і інтересів. А іншій особі усе як «з гуся вода», і вона досить спокійно реагує на дії, що завдали їй збиток [6, с. 310]. Тобто індивідуальні особливості можуть як збільшувати, так і зменшувати глибину душевних страждань людини.

При цьому глибина фізичних та душевних страждань фізичної особи залежить від немайнових прав, які було порушено, тобто від об'єкта правопорушення, – того на що було спрямовано правопорушення – на життя, здоров'я самого потерпілого чи членів його сім'ї чи близьких родичів, честь, гідність, ділову репутацію тощо. Разом з тим слід врахувати місце порушених немайнових прав у системі цінностей самого потерпілого.

Деякі справи про компенсацію моральної шкоди можуть становити особливі труднощі у питанні визначення глибини фізичних і душевних страждань людини. Вони вимагають спеціальних знань в галузі психології та психіатрії. У таких випадках суд може залучити до участі у судовому засіданні фахівців або призначити експертизу для відповіді на поставлені питання. Подібні міркування неодноразово висловлюють учені в юридичній літературі. Так, на думку Т. Будякової, для визначення індивідуальних особливостей потерпілого при визначенні розміру компенсації моральної шкоди слід застосовувати спеціальні психологічні, медичні та інші пізнання [15, с. 15–16]. Про можливість звернення за психолого-психіатричною експертизою для кваліфікованого визначення розміру компенсації моральної шкоди зазначає також Р. О. Стефанчук [16, с. 80–81].

Таким чином, проведення психологічної експертизи слід розглядати як шлях, що дозволяє уникнути зловживань з боку потерпілих осіб для одержання «без докладання значних зусиль у доказуванні факту завдання моральної шкоди та обґрунтованості розміру затребуваної компенсації» [10, с. 397]. Вона дозволяє у найповнішій мірі оцінити наявність та глибину фізичних і душевних страждань потерпілої особи.

Ступінь вини особи, яка зазнала моральної шкоди. Тобто мова йде про врахування вини самого потерпілого. Відповідно до ч. 2 ст. 1193 ЦК України, на розмір відшкодування моральної шкоди впливає вина потерпілого лише у формі грубої необережності. При цьому розмір відшкодування моральної шкоди залежить від наявності вини самого завдавача шкоди. Так, якщо наявна груба необережність потерпілого і відсутня вина завдавача шкоди у разі настання відповідальності незалежно від вини, то розмір відшкодування моральної шкоди буде меншим у порівнянні з випадком, коли має місце як груба необережність потерпілого, так і вина завдавача шкоди.

Інші обставини, які мають істотне значення. При визначенні розміру грошового відшкодування моральної шкоди суд зобов'язаний врахувати не будь-які фактичні обставини, а лише ті, які мають істотне значення. При цьому перелік обставин залежить від виду порушеного особистого немайнового права.

Проблема визначення розміру та меж компенсації моральної шкоди є важливою. На нашу думку, законодавець у ч. 3 ст. 23 ЦК України цілком прийнятно врегулював критерії визначення розміру компенсації моральної шкоди. При цьому у постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 такі критерії було роз'яснено, що робить можливим у кожному конкретному випадку суду дослідити багатогранність і складність всіх обставин, пов'язаних із завданням моральної шкоди.

Вважаємо за необхідне закріпити у ст. 23 ЦК України (доповнивши її новою частиною) право суду призначати психолого-психіатричну чи психолого-медико-психіатричну експертизу для визначення глибини фізичних і душевних страждань фізичної особи, яка потерпіла від завданої моральної шкоди.

Справедливість, добросовісність і розумність є загальними засадами цивільного законодавства, якими повинен керуватися суд при розгляді конкретного випадку із завдання моральної шкоди. Саме такі вимоги дозволяються суду у кожному конкретному випадку визначити мінімальні та максимальні межі розміру компенсації моральної шкоди при розгляді вищевказаних справ.

Список використаних джерел:

1. Беляцкин С. А. Возмещение морального (неимущественного) вреда / С. А. Беляцкин. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – 64 с.
2. Малейн Н. С. О моральном вреде / Н. С. Малейн // Советское государство и право. – 1993. – № 3. – С. 32–39.
3. Иоффе О. С. Обязательное право / О. С. Иоффе. – М. : «Юрид. лит.», 1975. – 880 с.
4. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К. : Вища школа, 1955. – 308 с.
5. Черепяхин Б. Б. Исковая давность в новом советском гражданском законодательстве / Б. Б. Черепяхин // Актуальные вопросы советского гражданского права. – М. : Юрид. лит., 1964. – Вып. 36. – С. 71–93.

6. Гражданское право: [учебник]: [у 3 ч.] / Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев, А. А. Иванов и др.; [под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого]. – М.: «ПРОСПЕКТ», 1997. – Часть 1. – 600 с.
7. Харитонов Є. О., Санахметова Н. О. Цивільне право України: [підручник] / Є. О. Харитонов, Н. О. Санахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.
8. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Е. А. Флейшиц. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1951. – 239 с.
9. Шимон С. І. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С. І. Шимон. – К., 1998. – 199 с.
10. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності: монографія / В. Д. Примак. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 432 с.
11. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / Є. О. Харитонов, І. М. Кучеренко, О. І. Харитонova та ін.; [за ред. Є. О. Харитонova]. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2006. – 1200 с.
12. Сивий Р. Б. Приватне (цивільне) право в системі права України: Монографія / Р. Б. Сивий. – К.: КВІЦ, 2006. – 214 с.
13. Моторний Юрій. Як визначити розміри моральної шкоди? [Електронний ресурс] / Юрій Моторний. – Режим доступу: // <http://www.khpg.org/en/index.php?id=1039989346>
14. Васильев С. В. Деликтное судопроизводство (судопроизводство о возмещении вреда): Учебное пособие / С. В. Васильев. – Х.: ООО «Одиссей», 2005. – 448 с.
15. Будякова Т. Индивидуальные особенности потерпевшего как критерий степени нравственных и физических страданий / Т. Будякова // Рос. юстиция. – 2003. – № 2. – С. 15–18.
16. Стефанчук Р. О. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав: проблеми та шляхи вирішення / Р. О. Стефанчук // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1(21). – 67–83.

*** Майстер Ігор Полікарпович – здобувач кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права.**